

بررسی و شناخت بازارهای سنتی فرش دستبافت تبریز

مریم متفکر آزاد^۱

^۱ گروه هنر، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

چکیده

واژه بازار از بعد علمی به مفاهیم مختلفی دلالت می‌کند، لیکن در عرف مردم کشور ما منظور از بازار، محل مسقفی است که اصناف مختلف در آن به فعالیت تجاری می‌پردازند. بازار در ایران علاوه بر نقش اقتصادی «به‌ویژه تجاری» همواره در تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی کشور نیز نقش موثری ایفا کرده است. بازار سنتی تبریز به‌عنوان بزرگ‌ترین بازار مسقف خاورمیانه، می‌رود که به عنوان یک اثر تاریخی و هنری ثبت جهانی شود. یکی از اصناف فعال در این بازار، صنف فرش فروشان است که شاید بتوان آن را مهم‌ترین صنف نامید، به همین لحاظ تحت عنوان بازار فرش تبریز - شامل تیمچه‌ها و سراهای متعدد - نامیده می‌شود. این بازار به لحاظ ارزش معاملات و نقش آن در ایجاد اشتغال و نیز به لحاظ سهم بالای فرش در سبد صادرات غیر نفتی ایران از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. به همین دلیل بازار سنتی تبریز - به‌ویژه بازار فرش - از ابعاد مختلف قابل مطالعه است، نظیر بُعد اقتصادی، اجتماعی و بُعد هنری و معماری. در تحقیق حاضر، سراها و تیمچه‌های معروف بازار سنتی فرش تبریز - که در عین حال دارای بیشترین مغازه‌های فرش فروشی بود - و وضعیت فرش آن‌ها، نظیر تیمچه مظفریه، سرای امیر، سرای جعفریه، سرای احمدیه و مورد مطالعه علمی قرار گرفته است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که تقریباً هر یک از سراها به‌طور عمده به یک نوع معین فرش اختصاص دارد. دوم اینکه به لحاظ اقتصادی - تجاری، بازار فرش تبریز در تهران و کشورهای اروپائی نیز فعالیت دارد و گاه شعباتی در آن‌ها دارد. همچنین بازار سنتی و فرش تبریز نقش عمده‌ای در حفظ هنر قالیبافی دارد، به‌علاوه معماری و بافت فرهنگی - اجتماعی بازار سنتی فرش تبریز، به‌عنوان یک سرمایه هنری - اجتماعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی نقش بازار سنتی فرش دستبافت تبریز در وضعیت هنر قالیبافی.
۲. شناخت بخش‌های مختلف بازار سنتی فرش دستبافت تبریز.

سوالات پژوهش:

۱. بازارهای سنتی فرش دستبافت تبریز چه نقشی در رونق هنر قالیبافی ایران دارد؟
۲. بازار سنتی فرش دستبافت تبریز از چه بخش‌هایی تشکیل شده است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۱

دوره ۱

صفحه ۱۷۲ الی ۱۸۸

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۰۳

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

کلمات کلیدی

بازار،
فرش،
تبریز،
تیمچه،
سراها.

ارجاع به این مقاله

متفکر آزاد، مریم. (۱۴۰۱). بررسی و شناخت بازارهای سنتی فرش دستبافت تبریز. سفالینه، ۱(۱)، ۱۷۲-۱۸۸.

 [dori.net/dor/20.1001.14763411.1401.1.1.7.4](https://doi.org/10.1001/dor.20.1001.14763411.1401.1.1.7.4)

 dx.doi.org

مقدمه

هنر ودیعه‌ای الهی و یکی از کشش‌های درونی و فطری انسان است، که خداوند در وجود او قرار داده است. این جوش فطری انسان در میان هر قوم و ملتی در اشکال گوناگون نمایان می‌شود. از دیر باز، فرش و معماری تجلی‌گاه هنر ایرانی بوده است؛ چراکه نقشه و طرح قالی، بیانگر آمال و آرزوهای گمشده بهشتی انسان است. هنر معماری نیز در ترکیب عظمت، ظریف‌کاری و طرح نقشه‌ای است که انسان دوست دارد و بنای کالبدی زندگی بر آن استوار می‌باشد. گوئی موسیقی واحدی در انواع قالب‌های هنری نواخته می‌شود که انسان را به آرامش و هم‌زیستی در اجتماع و با طبیعت فرا می‌خواند. شهر تبریز در ایران یکی از کهن‌ترین مراکز فرش‌بافی است. این هنر تا عصر حاضر نیز حضور پرنگی در فضای اقتصادی شهر تبریز دارد. وجود یک پیشینه طولانی در صنعت فرش در این شهر سبب شده است تا بخشی از معماری شهر تبریز به این هنر اختصاص یابد. نقش این بازارها در رونق هنر فرش سبب شده است تا این پژوهش به بررسی بازارهای سنتی فرش تبریز بپردازد.

در این تحقیق بازار فرش تبریز به عنوان محل تجلی هر دو قالب هنری انتخاب گردید، زیرا تجارت فرش که از طریق بازار فرش تبریز - به عنوان زیر مجموعه ای از بازارل بزرگ و مسقف تبریز با معماری هنرمندانه ایرانی - انجام گیرد، موجب، موجب گره خوردن این دو قالب هنری با معیشت قشر وسیعی از مردم و اقتصاد کشور گردیده و ماندگار گردیده است. جستجوی عوامل موثر بر ماندگاری و رشد و بالندگی این دو قالب هنری از دلائل انجام این تحقیق است که در عین حال اهمیت و ضرورت آن را نیز نمایان می‌سازد.

از آنجا که فرهنگ و هنر هر قوم و ملتی مهمترین وجه هویتی و شخصیتی آن ملت است، لذا هر تحقیقی که به احیاء و بالندگی آن کمک کند، همواره ضرورت دارد و از اهمیت برخوردار است. به همین جهت بازار فرش تبریز که در خود دو هنر اصیل فرش و معماری را جای داده است، از طریق تجارت فرش ایران ماندگار گردید و فعالیت آن به ماندگاری این دو هنر انجامیده است. مسئله اصلی که محقق را بر انجام این تحقیق واداشت، برجسته‌کردن این نقش بازار تبریز و نمایاندن پاسخ این سوال اساسی بوده است که نقش بازار فرش تبریز در تعداوم حیات این هنر اصیل ایرانی - اسلامی چگونه ایفا شده است و عوامل حفظ و بالندگی آن کدام‌اند؟

در این راستا در فصل اول تحقیق حاضر به مطالعه کلیات طرح پرداخته شد، در فصل دوم تاریخچه فرش ایران و تعاریفی از آن آمده است، فرش آذربایجان شرقی و شهر تبریز در فصل سوم بیان شد. در فصل چهارم به ویژگی‌های هنری و اقتصادی بازار فرش تبریز پرداختیم. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر مشاهدات میدانی و منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

۱. تعاریفی از قالی و فرش

در تعریف فرش دستبافت باید گفت که «فرشی که به وسیله بافندگان و با دست بافته گردد گویند... معمولاً اصطلاح فرش دستبافت برای قالی و انواع آن مصرف می‌گردد. گلیم یا زیلو یا جاجیم و پلاس، اگرچه با دست بافته می‌شود، اما عنوان فرش دستبافت ندارد» (دانشگر، ۱۳۷۶: ۳۱۸).

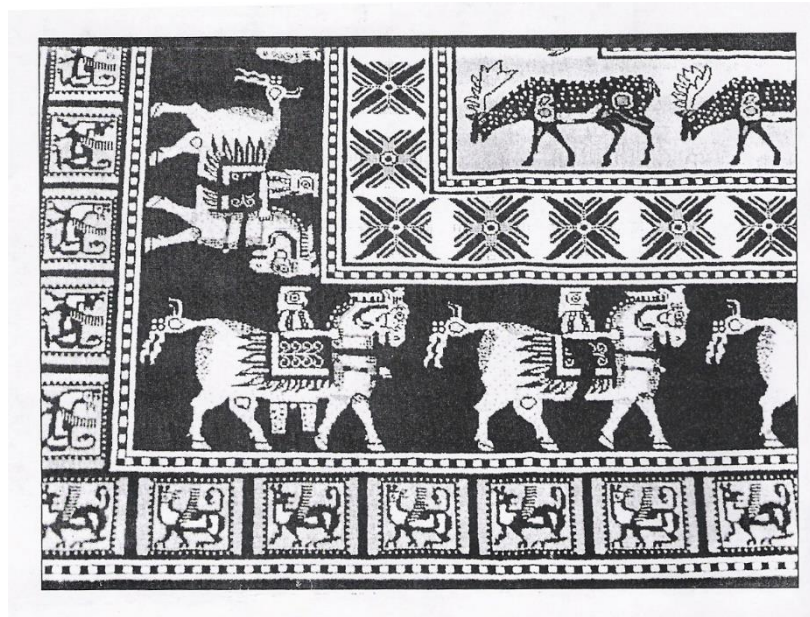
فرش دستبافت ایرانی دارای انواع مختلف بوده است. از نظر سبک محلی: فرش شهری، روستایی، عشایری، از نظر شیوه بافت: تمام اول، نیم اول، لول (تخت)، از نظر جنس: فرش پشمی، ابریشمی، کرک و ... و از نظر اندازه و ... قالی نیز جزء انواع فرش می‌باشد که «مشهورترین دستبافت ایران بوده است. اندازه قالی متفاوت است. قطع این دستبافته در اندازه های $۷/۲۰ \times ۴/۸$ / ۷×۴ / ۶×۴ / ۳×۴ / ۳×۲ در تعریف قالی می‌توان گفت که «قالی دستبافتی است پرداز که از طریق درگیری پرز و گره زدن آن بر تار و نیز پودگذاری فراهم می‌گردد» (همان: ۴۱۱). و آمده است که «بافتن قالی یا قالیبافی اصطلاحاً به مجموعه عملیاتی گفته می‌شود که شخصی تولید کننده و سایر افراد دست اندرکار این صنعت به منظور یافتن و فراهم‌سازی یک تخته قالی یا یکی از انواع آن انجام می‌دهد» (همان: ۴۱۷).

مواد اولیه مورد استفاده در قالیبافی عبارتند از: پشم/ پنبه/ ابریشم. بیشتر تولیدات روستاها و ایلات را به دلیل سهولت در دستیابی به پشم، فرش‌های پشمی تشکیل می‌دهند. گوسفندانی که در کوهپایه‌های خوش آب و هوای معتدل چرا می‌کنند، بهترین پشم را دارا هستند. پنبه نیز الیافی گیاهی است، که در تار و پود فرش استفاده می‌شود. ابریشم نیز از مواد اولیه قالیبافی بوده که برای تار و پود به کار می‌رود، چراکه تهیه فرش با تار و پود ابریشمی در دوران صفویه رونق بیشتری داشته، زیرا در آن عصر، پرورش کرم ابریشم در ایران مرسوم بوده است.

۲. فرش ایران و تاریخچه آن

سرزمین ایران از گذشته‌های دور همواره مهد هنرها و به ویژه قالیبافی بوده است و در دوره‌های تاریخی مختلف، قالی‌های با ارزش بسیاری در این سرزمین تولید شده‌اند. قدیمی‌ترین نمونه قالی که متعلق به ایرانیان می‌باشد و با توجه به شواهد تصویری آن را به ایرانیان نسبت می‌دهند، قالیچه‌ای است معروف به پازیریک که آن را در گور یخ زده یکی از فرمانروایان سکایی در دوره‌ای به نام پازیریک یافتند. «این فرش که به عنوان پوشش اسب به کار می‌رفته، در هر سانتی متر مربع دارای ۳۶ گره ترکی است» (یساولی، ۱۳۷۰: مقدمه).

نقوش قالی پازیریک شبیه نقوش دوران هخامنشی ایران می‌باشد و (پرفسور رودنکو) گروهی اعتقاد بر این دارند که این قالی از دست بافت‌های مادها و پارت‌ها بوده است و "این فرش که قدمت آن به ۲۵۰۰ سال قبل می‌رسد... با رنگ‌های متعددی چون سرخ، سبز، آبی، نارنجی و نوعی سبز متمایل به آبی... بافته شده است. تصویرهای حاشیه آن با اشکال

متداول در دوره هخامنشی و نقش‌های تخت جمشید شباهت فراوان و بدون تردیدی دارند... (نصیری، ۱۳۸۹: ۱۴). با وجود اینکه از دوره ساسانی نمونه‌ای بر جای نمانده است، ولی فرش ایران مانند دوره‌های قبل دارای اعتبار بوده است. «در دوره ساسانی از فرش پشمی ایران به‌عنوان کالای وارداتی به چین نام می‌بردند، در ادبیات فارسی نیز به کرات از تخته معروف «طاق‌دیس» متعلق به خسرو پرویز پادشاه ساسانی یاد شده که بر آن به روایتی چهارفرش که هر یک نشان‌دهنده فصلی از سال بوده است، گسترده شده است» (همان: ۴).

از دوران ساسانی به فرش معروف «بهارستان» یا «بهار خسرو» نیز می‌توان اشاره کرد، که البته فقط اوصافی از آن باقی مانده. بعد از دوران ساسانی، فرش اصالت خود را در ایران ادامه داد، تا اینکه با حمله مغولان و ویرانگری گسترده آن‌ها، این ویرانگری فرش و کارگاه‌های قالیبافی را نیز دچار اضمحلال کرد و هنرمندان به نقاط مختلف پراکنده شده است و این امر باعث رواج و ایجاد فرش‌بافی در روستاها شد. با وجود ویرانی‌های زیاد دوران مغولان، از این دوران قالی‌های ارزشمندی به‌دست آمده است، به‌طوری‌که «غازان خان اولین ایلخانی بوده که قالی‌های چند برای مقبره خالدین ولید به دمشق گسیل داشت» (همان).

در دوره تیموری، کانون‌ها و کارگاه‌های هنری تحت حمایت دربار، به تولید آثار هنری بزرگی چون کتاب‌آرایی و نگارگری و قالیبافی مشغول بودند. «در مینیاتورهای این دوران، تصویرهایی از فرش دیده می‌شود، در یکی از نسخه‌های خطی کتاب نفیس خمسه نظامی که در موزه کاخ گلستان نگهداری می‌شود، به چشم می‌خورد» (حشمتی رضوی، ۱۳۸۰: ۱۷).

در دوران صفویه نیز مانند دوره تیموری و در امتداد آن، کارگاه‌های هنری هر چه بیشتر به فعالیت‌های هنری و از جمله تولید قالی‌های ارزشمند مشغول بودند که بیشتر تحت حمایت دربار بوده است. «ظهور کارگاه‌های مستقل قالیبافی که

در آن فقط بافتن قالی و کارهای مربوط به آن انجام می‌شد، مطمئناً از زمان صفویه در ایران شکل گرفته است» (منصورورزی، ۱۳۵۰: ۵۲). از جمله نمونه‌های ارزشمند قالی در این دوران، قالی مشهور اردبیل برای مقبره شیخ صفی اردبیلی است که در موزه ویکتوریا آلبرت نگهداری می‌شود که متعلق به زمان شاه طهماسب می‌باشد. در دوره صفویه تحت حمایت دربار بوده است که قالیبافی از یک حرفه روستایی به یک هنر ارزشمند تبدیل شد. «شاه اسماعیل و شاه عباس صفوی چندین مرکز قالیبافی در تبریز، قزوین و سایر شهرهای ایران به وجود آوردند» (همان: ۵۸). بعد از دوران صفویه، هنر فرشبافی نیز مانند سایر هنرها، رو به افول رفت و در دوره قاجاریه تجارت فرش که از دوره صفویه شروع شده بود، ادامه یافت و بازرگانان کارگاه‌های قالیبافی را در شهرهایی چون تبریز، و بعد کرمان و مشهد و ... ایجاد کردند.

۳. فرش استان آذربایجان شرقی

استان آذربایجان شرقی در قسمت شمال شرقی ایران قرار دارد و به دلیل آب و هوای مناسب برای کشاورزی و پرورش حیوانات، همواره در قالیبافی موقعیت مناسبی را داشته است و می‌توان گفت که احیای دوباره قالیبافی در ایران به کمک هنرمندان و بازرگانان آذربایجان می‌باشد. «فرشبافی برای قرن‌ها یکی از مشاغل سنتی آذربایجان بوده است، اما تولیدات امروز استادکاران در قیاس با آنچه در قرن ۱۹ م و پیش تر از آن ارائه می‌شد، از ارزش هنری کمتری برخوردار است. تحت حمایت شدید حکام هنرپرور صفوی آثار هنری بی‌همتا و زیبا و با ارزش از کارگاه‌های فرش بافی قدیم در مکان‌هایی همچون تبریز پدیدار گشتند» (یساولی، ۱۳۷۹: ۱۱).

قالیبافی در استان آذربایجان را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد: گروه اول: قالی‌های شهری باف آذربایجان، مانند قالی‌هایی که در شهر تبریز، مرنند، مراغه و ... بافته می‌شوند.

گروه دوم: قالی‌های محلی و روستایی آذربایجان هستند، مانند: فرش‌های هریس / گراوان / بخشایش و شریبان و ... و پشم آن‌ها از پشم گوسفندان عشایر تهیه می‌شود.

گروه سوم: فرش‌های عشایری این استان می‌باشند، مانند فرش‌های عشایری شاهسون و افشار که شباهت زیادی به قالی‌های روستایی این استان دارند. «علاوه بر بافت قالی و قالیچه، بهترین دستبافت‌های خود را ورنی، سوماک می‌بافند» (حشمتی رضوی، ۱۳۸۰: ۱). به‌طور کلی می‌توان گفت که در بیشتر شهرهای آذربایجان قالی بافی رایج بوده است با این ویژگی که اصالت قالی‌های قدیمی تا حدودی حفظ شده است.

۳.۱. شهر تبریز

در زمان غازان‌خان، تبریز پایتخت ایران بوده است و همواره نقش اساسی در سیر تکامل فرش ایران داشته است. ویکی از قطب‌های بافندگی محسوب می‌شد و در میان کلیه مراکز قالیبافی این استان اعتبار خاصی داشته است. به‌نحوی که «تبریز همگام با هرات در زمان جانشینان هلاکو، مرکز مهم دادوستد قالی بوده است؛ بخصوص در زمان صفویان با ایجاد کارگاه‌های بزرگ قالیبافی، بافندگان طراز اول گرد هم آمده، به بافت نمونه‌های ارزشمند دست یافتند» (تورج،

(۱۳۸۱: ۱۸). در منابع آمده است که رونق قالیبافی در ایران و بازار جهانی آن توسط بازرگانان تبریز بوده است. آنان در کارگاه‌های خود به بافتن فرش‌های صادراتی طبق معیار و سلیقه اروپایی دست زدند. تأسیس کارگاه‌های قالی بافی از خود شهر تبریز آغاز شد و به شهرهای مشهد، کرمان، کاشان رسید (به‌آذین، ۱۳۴۴: ۸۱). در شهر تبریز و حومه آن حدود سال ۱۳۶۴ شمسی بر روی ۱۶۰۰۰ دار قالی ۳۲۱۵۰ کارگر بافنده کار کرده‌اند. در سال‌های اخیر هنرمندان تبریزی به تولید فرش‌های گل ابریشم با رج شمار ۵۰ و ۶۰ در مقیاس وسیع روی آورده‌اند که از جمله ویژگی‌های این فرش‌ها طرح‌های لچک و تریج و با چله ابریشم و رنگ‌های بژ روشن و نخودی در متن و رنگ‌های سرخابی، عنابی، زیتونی و سرنجی در گل‌ها می‌باشد (نصیری، ۱۳۸۹: ۱۱۴-۱۱۵).

طرح‌های رایج در فرش تبریز در هفتادسال اخیر با عنوان طرح گلدانی، درختی، محرابی، قندیل‌دار، حیوان‌دار، شکارگاه، هراتی، شاخ و برگ، گل فرنگ، بندی خشتی یا قاب‌قابی، منظره بافی، قاب قرآنی و نقش‌های هندسی در اندازه‌های مختلف بافته شده است (همان، ۱۱۵-). با توجه به تکنیک بافت قالی‌های تبریز دو پود بوده و با گره ترکی بافته می‌شود (ادواردز، ۱۳۷۶: ۳۳). شهر تبریز در امر صادرات قالی دارای افراد سرشناسی بوده است که به تولید آن پرداخته و سپس به صادرات آن مبادرت می‌کردند، از جمله این افراد می‌توان به: حاج یوسف قالیچی، حاج محمد ممقانی، دیلمقانی و ... اشاره کرد.

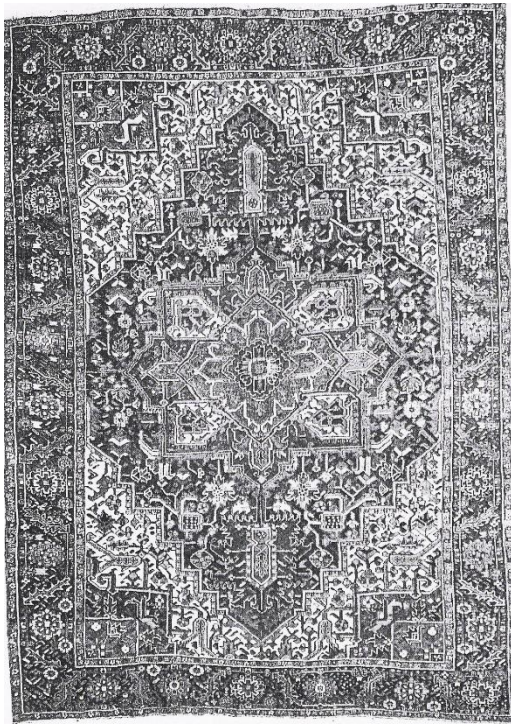
«در شهر تبریز، علاوه بر تک بافی، کارگاه‌های متعددی از سالیان بسیار دور در کار فرش‌بافی بوده و هستند. از میان آنها صادقانی، اعلاباف، عالی نسب و ... را می‌توان نام برد (دانشگر، ۱۳۷۶: ۷۲). از هنرمندان و اساتید بزرگ قالی بافی آذربایجان و به‌ویژه تبریز که در رشد هنر فرش‌بافی این منطقه نقش بسزایی داشتند، می‌توان از استاد احمد عماد نام برد که وی «جزء اولین کسانی است که به بافت فرش‌های تابلویی اقدام نمود» (همان: ۱۹۰). از دیگر اساتید مشهور تبریزی می‌توان از استاد محمد حسین بنام نام برد که تعداد آثار ایشان حدود ۴۰۰ طرح است، تحت عناوینی چون گلریزان، گلزار و ... این استاد برجسته هنر فرش‌بافی تبریز با استفاده و الهام از طبیعت و مظاهر آن و گل و بوته‌ها به خلق آثار باشکوهی دست زد. دیگر اساتید: استاد غلامحسین خیابانی، استاد علی پور حلاجی و ... سایر مناطق مشهور بافت قالی در استان آ. ش عبارتند از: مناطق بزرگ قالیبافی در استان آذربایجان شرقی، علاوه بر شهر تبریز شهرهایی چون مرند، هریس، سراب و ... می‌باشند.

۳.۲. مرند

قالی‌های بافته شده در شهر مرند، جزء قالی‌های شهری باف محسوب می‌شوند. نقشه قالی‌های بافته شده در این شهر، شباهت زیادی به قالی‌های تبریز دارند. قالی‌های بافته شده در این شهر، سفت و استخوانی بوده‌اند و طرح «حسن نجاری» در این شهر معروف است.

۳.۳. هریس

قالی‌های بافته در هریس، جزء گروه قالی‌های روستایی محسوب می‌شوند. «وجه مشترک کلیه نقشه‌های هریس خطوطی هندسی است که از ترکیب خطوط افقی، عمودی و مایل تشکیل می‌شود و... این گونه نقشه‌ها به‌طور ذهنی بافته می‌شود...»

"فرش‌های این ناحیه به‌طور معمول در سبک شاخه شکسته در اندازه‌های متوسط و بزرگ بافته می‌شوند... طرح مسلط در قالی‌های هریس طرح لچک و ترنج با حاشیه سمآوری است که براساس شکل ترنج اسامی گوناگونی به خود می‌گیرد" (نصیری، ۱۳۸۹: ۱۲۲). در تاروپود قالی‌های هریس، پنبه به‌کار می‌رود. رج‌شمار قالی‌های این منطقه ۱۸ تا ۲۵ گره است.

۳.۴. سراب

شهر سراب به دلیل داشتن قالیچه‌های کناره نرم و بلند شهرت یافته است. "این بخش از نظر تهیه کناره‌های مرغوب در اندازه‌های مختلف از ۸ تا ۲۵ پا شهرت دارد... بهترین نوع کناره که از نظر مردم تبریز مرغوب‌ترین آ" به‌شمار می‌رود دارای متن شتری رنگ زیبایی استبا ترنجای لوزی شکل مسی رنگ" (ادوارز، همان: ۸۰).

۴. بازار تبریز

«واژه بازار در فارسی میانه «داد» و آن به‌صورت‌های «وازار» و یا ترکیب‌هایی مانند «وازارگ» (بازاری) و «وازارگان» (بازرگان) به‌کار می‌رفت و در پارتی به صورت «واژار» استعمال شده است» (www.rugart.org). این واژه اسم مکان بود، به معنی محل خرید و فروش کالا می‌باشد. وظیفه اصلی آن رونق اقتصادی جامعه است. به عبارتی به هر بخشی که خرید و فروش کالاها و خدمات در آن انجام پذیرد، بازار گفته می‌شود و عبارتست از منطقه‌ای مشخص شده در دست افرادی خاص که به‌کار دادوستد با توجه به حرفه و نیاز جامعه و عرضه و تقاضا مشغولند.

در اقتصاد سنتی ایران بازار معمولاً مکانی مسقف بود که در آن صنف‌های مختلف در راسته‌های خاص خود به دادوستد اشتغال داشته‌اند، بدین ترتیب، بازار سنتی به دلیل مرکزیته که در امور اقتصادی و تجاری داشت، خودبه‌خود به مرکز زندگی سیاسی نیز تبدیل می‌شد.

«بازار ما معمولاً بخش اصلی یک محله را تشکیل می‌دهند. محله بازار که چون دیگر محلات شهرها، خانواده‌ها را در خود جای می‌دهد، دارای فضاهای شهری و تسهیلات درون بافتی مثل مسجد و مدرسه و .. است. ساختمان هر بازار با توجه به شرایط جغرافیایی و فرهنگی، شهری که در آن واقع شده ... قرار می‌گیرد» (www.rugart.org). آمده است که «بازار جای داد و ستد و خرید و فروش کالاها، محل اجتماع فروشندگان و خریداران به عبارت دیگر شبکه روابط بین مبادله‌کنندگان یا تمرکز سازمان‌یافته برخورد عرضه و تقاضای مربوط به کالاها و خدمات معین که در نهایت به تعیین قیمت آن کالا یا خدمات می‌انجامد همواره لازم نیست در یک محل معین ایجاد شود.....» (دانشگر، ۱۳۷۶: ۷۴).

عناصر و فضای معماری بازارها: راسته اصلی، راسته فرعی، دالان، چهارسو، میدان، جلوخان، حجره، (دکان)، کاروانسرا، تیمچه، قیصریه.

راسته اصلی: مهمترین بخش یک بازار ایرانی بوده و به شکل خطی در امتداد مهمترین راه بازار قرار داشته است.
راسته فرعی: علاوه بر راسته‌های اصلی، از راسته‌های فرعی نیز تشکیل شده‌اند، که به صورت موازی یا عمود بر راسته اصلی هستند.

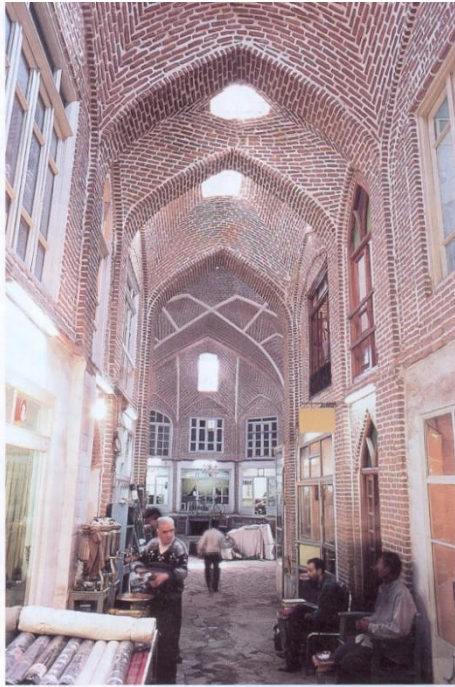
دالان: یک فضای ارتباطی است که نقش رابط بین فضای بیرونی با فضای درونی را دارد.

چهارسو: محل تقاطع دو راسته اصلی و مهم را گویند.

میدان: در کنار بازارها در شهرها، معمولاً یک میدان قرار داشت، چراکه بازار مهمترین راه و معبر شهر بوده است.

جلوخان: به شکل میدانچه بوده است که یک فضای ارتباطی محسوب می‌شود. از چهار یا سه طرف محصور بوده است.

عناصر سازنده فضای داخلی بازارها: حجره (دکان): مهم‌ترین عنصر یک بازار سنتی ایرانی می‌باشد که در دو طرف راسته قرار می‌گیرد.

کاروانسرا: (سراها) کاروانسراها، همانند پاساژهای امروز هستند، فضاهایی درون‌گرا و دارای حیاط مرکزی می‌باشند که حجره‌هایی در چهار سمت آن در یک یا دو طبقه قرار دارند. نمونه آن در بازار تبریز، سرای بزرگ امیر را می‌توان نام برد.

تیمچه: به کاروانسرا (سرای) کوچک تیمچه گویند. تیمچه‌ها به دلیل سرپوشیده‌بودن مکان مناسب برای عرضه کالاهای گرانبها چون فرش می‌باشند، که نمونه ارزشمند آن را می‌توان تیمچه مظفریه تبریز نام برد. **قیصریه:** به صورت معابر عریضی هستند که شبکه‌های بازار را به هم وصل می‌کنند.

۵. بازار تبریز (بازار فرش تبریز)

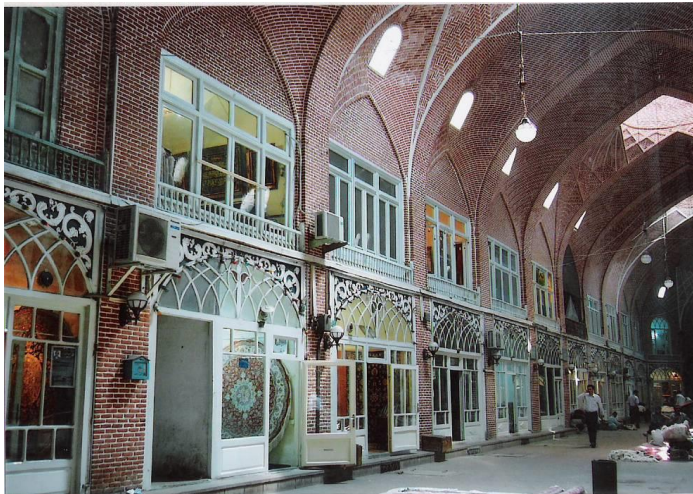
شهر تبریز به دلیل قدمت طولانی که دارد، همواره دارای بناهای قدیمی و با شکوهی از ادوار مختلف تاریخی می‌باشد که در هر دوره‌ای ذوق هنرمندان و معماران ایرانی، آثار با شکوهی را خلق کرده‌اند. از جمله این بناها می‌توان از بازار قدیمی تبریز نامبرد که قدمت آن به قرن ۴ ه.ق می‌رسد. «مجموعه بازار اصلی تبریز را باید بزرگ‌ترین و جامع‌ترین بازاران جهان اسلام دانست. سبک معماری به ویژه طاق و گنبدسازی آن از نظر معماری در خور اهمیت است و مراکز مذهبی این بخش نیز قابل ملاحظه است... سبک معماری، آرایش مغازه‌ها، تیمچه‌ها، کاروانسراها، دالان‌ها، راسته‌ها، انواع مشاغل و وجود تعدادی مدرسه و مسجد که پیشینه تاریخی دارند، بازار تبریز را نمونه عالی یک محیط تجاری و معماری اسلامی و شرقی قرار داده است» (aftab.ir). در شهر تبریز هر یک از بازارهای قدیمی به مشاغل خاصی می‌پردازند و «ساختار بازار تبریز از نظر معماری عبارتست از: شبکه‌های مسقف بازار که معابر اصلی هستند که به صورت کوچه مسقف رفت و آمد مردم هستند - حیاط‌های بزرگ و کوچکی با محوطه‌های باز که همان سراها و کاروانسراها را تشکیل می‌دهند - سالن‌های بزرگ و مرتفع و مسقف» (خامچی، ۱۳۷۵: ۱۳-۱۷). بعد از دوران صفویه، بازار تبریز برای مدتی از فعالیت‌های گذشته خود بازماند، اما در عصر قاجار بار دیگر شکوفائی و عظمت گذشته خود را بازیافت و بناهای فعلی بازار تبریز یادگار آن دوران است، بازار تبریز مرکز تجارت ایران بوده است.

در ایران به‌ویژه شهر تبریز، بازار سنتی یکی از مکان‌های برگزاری مراسم مذهبی و نمایش‌ها و شادی‌ها بازارها بود. در مراسم مذهبی و ایام محرم بازارها را بسته و به انجام مراسمات مذهبی می‌پرداختند که تا امروز نیز ادامه دارد. نمونه بارز آن در بازار سنتی و قدیمی تبریز و به ویژه بازار فرش آن، تیمچه مظفریه می‌باشد که همواره در مراسم مذهبی

محل برگزاری مراسمات می‌باشد. نمونه بارز آن ایام محرم است که تمام نقاط این تیمچه را سیاه‌پوش کرده و دسته‌های عزاداری به برگزاری مراسم می‌پردازند. این نشان از نقش مهم بازار و به ویژه بازار فرش تبریز در تحولات مذهبی و سیاسی و اجتماعی دارد؛ چراکه علاوه بر مراسم مذهبی، در برهه‌های سیاسی و اجتماعی نیز بازارها نقش خود را به خوبی ایفا کرده‌اند. نمونه بارز آن انقلاب اسلامی و تحولات پیرامون آن می‌باشد که بازاریان با بستن بازارها بر علیه رژیم شاه به پا خواستند.

یکی از اجزاء اساسی بازار سنتی تبریز، بازار فرش آن می‌باشد که همواره زبانزد همگان بوده است. بازار فرش تبریز را سراها و تیمچه‌های مختلف تشکیل می‌دهند. بازار سنتی فرش تبریز محل فروش و صادرات قالی‌ها و فرش‌های ارزشمند روستایی و شهری می‌باشد و به دلیل مرغوبیت فرش‌های عرضه‌شده در آن و قدمت آن در عرضه این کالای ارزشمند همواره زبانزد مردم چه در داخل و چه در خارج از کشور بوده است. فرش‌های عرضه‌شده در بازار تبریز محصول دسترنج بافندگان زبردست روستائی در مناطقی چون هریس و بخشایش و زرنق و ... و همچنین بافندگانی در مناطق شهری مانند تبریز و سراب و ... و کارگاه‌های بافت فرش دستبافت در شهر تبریز می‌باشد.

فروشنندگان قالی‌ها در سراها و تیمچه‌های بازار فرش تبریز، فرش‌های فروشی را به صورت سفارشی و یا با مراجعه بافنده به آنها خریداری می‌کنند. هر یک از سراها و تیمچه‌ها فرش فروشی در بازار تبریز، عمدتاً به فروش نوع خاصی از فرش‌ها می‌پردازند، به عنوان مثال گروهی فرش‌های روستایی، گروهی فرش‌های ابریشمی و ... را به فروش می‌رسانند. در بازار سنتی و قدیمی تبریز از مجموع مغازه‌ها تعداد ۶۳۰ مغازه و حجره به فرش فروشی و فعالیت‌های جانبی و مربوط به آن اختصاص یافته است. از جمله سراها و تیمچه‌های معروف و بزرگ فرش فروشی در بازار تبریز عبارتست از:

تیمچه مظفریه، سرای امیر، راسته بازار جدید، راسته بازار قدیم، سرای احمدیه، سرای جعفریه، سرای حاج حسین جدید، دالان شعریافان، سرای میرزا جلیل و ... می‌باشد که چندین نمونه محدود آن به طور مختصر توضیح داده می‌شود.

۵.۱. تیمچه مظفریه

تیمچه مظفریه از نظر معماری، جزء شاهکارهای بزرگ معماری محسوب می‌شود. بانی این بازار حاج شیخ محمد جعفر قزوینی بوده و متعلق به

زمان ولیعهدی مظفرالدین میرزای قاجاری است که به سال ۱۳۱۵ ق (۱۳۰۵) ساخته شده است. این تیمچه بزرگ‌ترین و زیباترین گنبد و تیمچه فرش فروشی محسوب می‌شود و در ایفای نقش اقتصادی، تجاری، سیاسی و اجتماعی و مذهبی

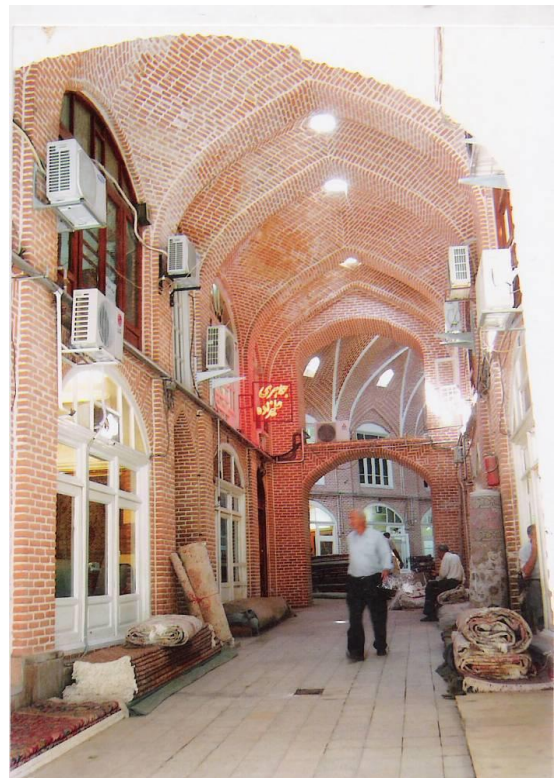

در تبریز مؤثر بوده است. «مظفریه دارای ۲ طبقه بوده که ۲۶ حجره در طبقه هم کف و ۲۶ حجره در طبقه دوم احداث شده است» (خاماچی، ۱۳۷۵: ۲۸۲) این مکان امروز از مهمترین مراکز عمده تجارت فرش آذربایجان و مرکز صادرات قالی آن می‌باشد.

۵.۲. سرای امیر

بازار تاریخی امیر در جنوبی‌ترین قسمت بازار قرار داشته و متعلق به عهد فتحعلی شاه قاجار می‌باشد. بانی این بازار میرزا محمدخان امیر نظام زنگنه بود که به سال ۱۲۵۵ ه.ق ساخته شده است. بنای این بازار تشکیل شده از یک سرای بزرگ و تیمچه می‌باشد و از نظر معماری و اقتصادی نقش بسزایی در بازار تبریز ایفا کرده است.

این بازار که به صورت کاروانسرا و تیمچه بوده، دارای ۱۶ باب مغازه می‌باشد. «تیمچه و سرای امیر مرکز تجاری فرش آذربایجان و ایران بوده و هست و یکی از مراکز عمده صادرات قالی تبریز و روستا باف به سراسر دنیا می‌باشد» (همان: ۲۷۲).

۵.۳. سرای احمدیه

از سراهای معروف دیگر بازار تبریز، سرای احمدیه می‌باشد که به سال ۱۳۵۰ تأسیس شده است. این سرا از گذشته تاکنون محل فروش فرش بوده است. فرش‌های عرضه شده در آن فرش تبریز اعلاء با رجشمار ۵۰ می‌باشد که اکثراً صادراتی هستند.

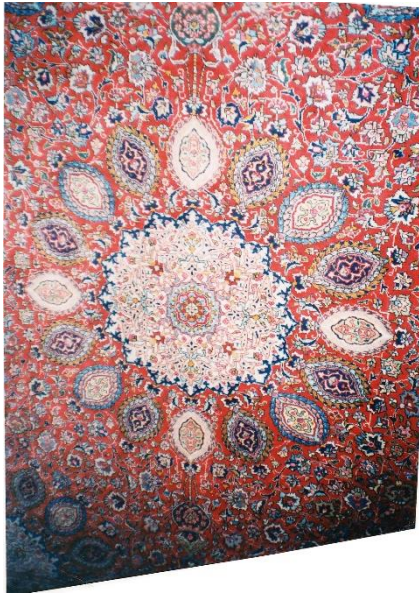
نمونه فرش‌های موجود در بازار تبریز:

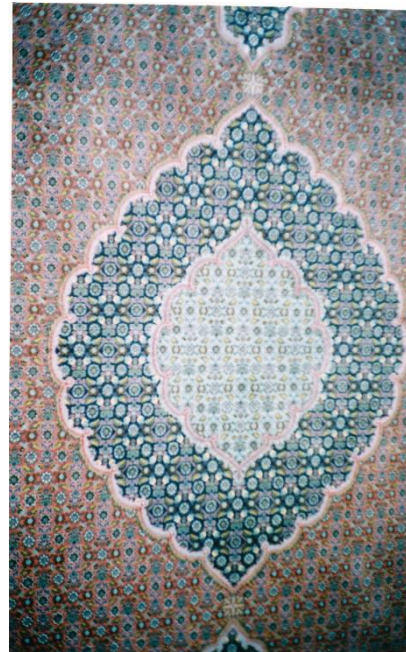
فرش تبریز (قدیمی)

فرش تبریز (جدید)

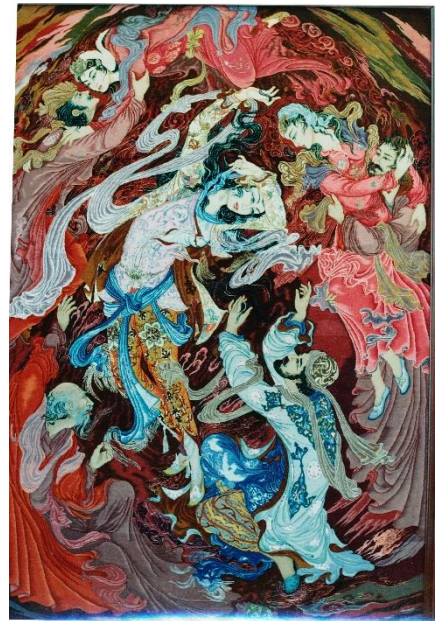
تبریز (شیخ صفی)

تبریز (ماهی مارالان)

تبریز (حجم بافی)

تبریز (تابلو فرش)

اهر

کناره سراب

شاملو اهر

ورنی هریس

نتیجه‌گیری

بازارها همواره نقش اساسی در اقتصاد و تجارت و فرهنگ هر جامعه‌ای ایفا کرده‌اند؛ چراکه همواره محل تجمع و داد و ستد مردم با یکدیگر بوده و در این مبادله تنها کالاها نیستند که مورد مبادله قرار می‌گیرند، بلکه تجارت موجب تبادل فرهنگها و آداب‌ورسوم هر قوم و ملتی با سایر ملت‌ها می‌شود و بازارها محل تلاقی فرهنگ‌ها نیز هستند. یکی از این بازارهای مهم و اساسی، بازار فرش می‌باشد که از گذشته دور به دلیل قدمت این کالای مهم، همواره وجود داشته و نقش اساسی را در اقتصاد کشورها به ویژه ایران ایفا کرده است. همچنین تجارت و بازار فرش موجب عرضه هنر اصیل ایرانی - اسلامی به سایر کشورها گردیده است. در ایران، بازار فرش در شهرهایی چون تبریز، کاشان، اصفهان و مشهد و ... از گذشته دور مهم بوده است. بازار فرش تبریز بخش مهمی از بازار سنتی تبریز می‌باشد. بازار تبریز بزرگ‌ترین بازار مسقف خاورمیانه محسوب می‌شود.

در جریان این تحقیق معلوم شد که در بازار تبریز حدود ۶۳۰ واحد فرش‌فروشی به کار داد و ستد فرش مشغول هستند. که به‌طور عمده در قالب سراها و تیمچه‌ها فعالیت می‌نمایند. در این زمینه سراها و تیمچه‌های بسیاری وجود دارد که از بین آن‌ها سراها و تیمچه‌هایی که بیش از ۲۰ واحد تجارت فرش را در خود جای داده‌اند.. در حوزه کار میدانی این تحقیق قرار گرفت که فهرست اسامی آن‌ها در بخش پیوست تحقیق آمده است. هر یک از این سراها و تیمچه‌ها به فروش نوع خاصی از قالی‌ها مشغول می‌باشند، مثلاً گروهی فرش‌های نو و گروهی فرش‌های کهنه را خرید و فروش می‌کنند. همچنین گروهی فرش‌های شهر تبریز و گروهی فرش‌های روستایی (اطراف) را داد و ستد می‌کنند.

از نظر هنری فرش‌های بازار فرش تبریز، اسامی گوناگون دارند؛ نظیر «فرش ماهی» که معروف‌ترین آنها می‌باشد. هر یک از این اسامی نیز عناوین ریزتری را شامل می‌شود، مانند «کمال‌الملک»، «تقی‌زاده» و ... و برخی نیز به نام شهرهای محل بافت نامیده می‌شوند؛ همچون فرش هریس، فرش مرند، فرش خوی و .. که در بازار فرش تبریز، اصطلاحاً تحت عنوان فرش روستایی قرار می‌گیرند که رنگ‌ها و طرح‌های هریک با دیگری متفاوت است و نکته مهم دیگر در خصوص رنگ فرش سنتی تبریز و اطراف است که در گذشته عمدتاً رنگ‌های گیاهی به کار می‌رفت که از نظر ثبات و زیبایی مورد توجه بوده است. اما در چند دهه گذشته رنگ‌های شیمیایی نیز وارد گردونه رنگی فرش تبریز شده و کیفیت آن را مورد سؤال قرار داده است. نکته دیگر اینکه در بین فرش‌های بازار فرش دستباف تبریز، فرش هریس از یک جنبه دیگر نیز مهم است و آن این است که فرش‌های کهنه‌بافت هریس ارزشمند و به‌طور خاص بازار صادراتی دارند. همچنین نتیجه حاصل از کار میدانی در بخش اقتصادی تحقیق حاکی از رکود نسبتاً طولانی بازار خارجی فرش تبریز و ایران دارد.

برخی از مصاحبه‌شوندگان حمایت دولت از صادرات فرش را ناکافی می‌دانستند و معتقد بودند که دولت علی‌رغم حمایت‌های داخلی از صادرکنندگان، در عرصه بین‌المللی اقدام اساسی برای جلوگیری از تولید و عرضه فرش ایران

توسط برخی کشورها نظیر چین، پاکستان، ترکیه، به عمل نیاورده است و یا تاکنون اقدامات دولت مؤثر نبوده است. پیشنهاد مشخص آنان این بود که دولت برای دفاع از مالکیت فکری و حفظ اصالت هنر زیبای فرش ایران بایستی حمایت‌های بیشتری به عمل آورد.

براساس یافته‌های تحقیق موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

از آنجا که تداوم حیات هنر فرش دستبافت با صادرات آن گره خورده است و متأسفانه به لحاظ عدم اقدام به موقع جهت ثبت جهانی مالکیت فکری فرش ایرانی، کشورهای نظیر چین و پاکستان ... اقدام به کپی‌برداری و بافت فرش‌های نقشه ایران نموده‌اند، لذا پیشنهاد می‌شود که دولت اقدامات ضروری جهت دفاع از این هنر اصیل به عنوان دفاع از حقوق ملت در عرصه‌های جهانی انجام دهد. در غیر این صورت با رکود صادرات فرش، بیم آن می‌رود که این هنر غنی که ترجمان زیبایی طبیعت در ذهن بشر است با خطر اضمحلال مواجه خواهد بود. همچنین در جهت حفظ هنر کم نظیر معماری اسلامی بازار فرش تبریز پیشنهاد می‌شود که دولت در جهت ثبت جهانی بازار تبریز به‌عنوان یک اثر بدیع اقدام به عمل آورد که این امر علاوه بر کمک به تداوم تجارت و رونق اقتصادی، به لحاظ فرهنگی - با توجه به نقش فرهنگی بازار تبریز - بسیار مهم است. سوم اینکه پیشنهاد می‌شود، تحقیقات بعدی در خصوص شناخت ابعاد دیگری از هنر و اقتصاد و بازار فرش تبریز صورت گیرد.

منابع و مأخذ:

کتاب‌ها

- به آذین، م. (۱۳۴۴). قالی ایران، تهران: چاپخانه ماد، انتشارات فرانکلین.
- حشمتی رضوی. (۱۳۸۰). فرش ایران، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- خاماچی، بهروز. (۱۳۷۵). بازار تبریز در گذر زمان، تهران: انتشارات نشر آشینا.
- دانشگر، احمد. (۱۳۷۶). فرهنگ جامع فرش یادواره، تهران: انتشارات سازمان چاپ، یادواره اسدی.
- ژوله، تورج. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران، تهران: انتشارات سیاولی.
- ورزی، منصور. (۱۳۵۰). هنر و صنعت در قالی ایران، تهران: انتشارات رز.
- یساولی، جواد. (۱۳۷۹). قالی و قالیچه‌های ایران، ترجمه: شهلا تولایی، تهران: انتشارات یساولی.
- یساولی، جواد. (۱۳۷۰). مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران، تهران: انتشارات فرهنگسرا.

سایت‌ها

سایت: سایت علمی و پژوهشی ایران. www.rugart.org

aftab.ir

ضمیمه:

طی مصاحبه ای که از استاد روفه گر " از اساتید بزرگ فرش تبریز " صورت گرفت ، ایشان اطلاعاتی از سراها و تیمچه های معروف فرش فروشی در بازار تبریز که دارای تعداد مغازه های بیشتری برای فرش فروشی هستند را ارائه کردند که به ترتیب زیر می باشند:

-بازار امیر : تیمچه و سرای امیر: مرکز تجارت فرش آذربایجان می باشد. بانی آن محمد خان امیر نظام زنگنه بوده است و دارای ۱۰۶ مغازه فرش فروشی می باشد.

-سرای حاج سید حسن جدید: ۲۸ مغازه فرش فروشی دارد. اکثر مغازه ها محل فروش مصالح فرش فروشی بوده (مواد اولیه فرش) و عمده فروشی می کنند. فرشهای آن دارای رج بالا بوده و صاحب مکتب می باشند ، (صادراتی و فروش داخلی در این سرا صورت می گیرد).

-سرای جعفریه: ۷۶ مغازه فرش فروشی دارد. اکثراً فرشهای کهنه (اکثراً روستایی) در این سرا به فروش می رسند که صادراتی می باشند.